

**Розвиток торгівлі в Слобідсько-Українських
військових поселеннях до їх реорганізації у 30-х рр. XIX ст.**

Історія військових поселень в Росії в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і російській історіографії. Історики почали звертати увагу не тільки на процеси розвитку їхньої адміністративної, але й соціально-економічної структури. Так, наприклад, в працях К.М.Ячменіхіна, Т.М.Кандаурової, Л.П.Богданова і Т.Д.Липовської зроблена спроба дослідити економічну діяльність поселенців, проте, до останнього часу майже відсутні роботи, які присвячені господарській діяльності військових поселенців в Слобідсько-Українських військових поселеннях, які були значною складовою частиною інституту військових поселень Російської імперії першої половини XIX ст. [1]. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати розвиток торгівлі в цих поселеннях до їх реорганізації на початку 30-х рр. XIX ст.

На час заснування військових поселень кавалерії, тобто в 1817 р., території, що ввійшли до складу Слобідсько-Українських військових поселень, вже, були втягнуті в процес розвитку товарно-грошових відносин. Частина селянських і козацьких господарств спеціалізувалась на виробництві тих чи інших видів продукції для ринку, особливо сільськогосподарського виробництва. За описами складеними в початковий період поселення 2-ї уланської дивізії, можна бачити, що промисли і торгівля відігравали значну роль у функціонуванні селянського господарства в цьому регіоні Російської імперії. Продукція, що вироблялась в ньому, реалізовувалася як на місцевих, так і на торгах великих міст країни. В середовищі селян, в цей час, значне розповсюдження мало відходництво.

Однак керівництвом військових поселень, як правило, ці фактори не приймались до уваги, оскільки основною метою поселень було забезпечення діючих військ продовольством і фуражем, тобто намітився поворот до

реанімації натурального господарства. Тому промисли і торгівля розглядалися як фактори, що заважали виконанню цієї головної мети військових поселень. Більш того, тих селян, які за паспортами були у відході, чи займались іншим несільськогосподарським виробництвом, повернули у військові поселення і розподілили по поселених ескадронах [2]. Так, в наказі по Слобідсько-Українським військовим поселенням від 18 квітня 1818 р. О.А.Аракчєєв пропонував „всіх торгуючих, здатних до служби, які ніколи не мали ріллі і своїх волів, хоча б хто з них і свій дім мав, записувати в діючі ескадрони” [3]. Заборона поселенцям торгувати і займатися промислами відкидала назад селянське господарство, яке вже було втягнуте в товарно-грошові відносини.

Проте навіть і в так званій аракчєєвський період (до початку царювання імператора Миколи I) військові поселення не змогли повністю відірватися від ринкових відносин, що склалися. Уряд розумів, що їх неможливо ізолювати повністю від зовнішнього світу, особливо в господарському відношенні, оскільки військовим поселенням був необхідний обіг різноманітних товарів і грошей. Тому, в серпні 1822 р. імператор затвердив „Правила о торгівлі і промисленности военных поселян”, де були сформульовані основні положення, що до цього виду діяльності. Правила приймалися з метою „попередження різних скарг, що могли виникнути між військовими поселенцями і приватними промисловцями за взаємними їхніми відношеннями, і для охорони їхніх вигод” [4]. Але фактично вони визначали можливості поселенців в питанні торгівельної діяльності.

Згідно з цим документом військові поселенці мали право вести торгівлю тільки після згоди командира поселеного ескадрону і одержання дозволу від комітету полкового управління. Ескадронний комітет під час розгляду прохання поселенця і вирішення питання про надання йому права торгівлі виходив з його господарських можливостей. Дозвіл на право ведення торгівельних операцій одержували, як правило, тільки ті поселенці, які „утримують всю свою родину на власному продовольстві і мають достатньо стабільне господарство” [5].

Після вирішення питання про дозвіл на торгівлю, ескадронний комітет видавав поселенцю свідоцтво, яке потім подавалось до комітету полкового управління, і вже тут видавався друкований дозвіл поселенцю, який хотів вести торгівлю. Без такого документу жоден з військових поселенців не мав права вести ніякої торгівлі ані в межах округу, ані поза його [6]. Якщо поселенець брав в оренду лавку в поселеному ескадроні, він також повинен був мати друкований дозвіл від комітету полкового управління на право торгівлі, де вказувалась плата, за яку йому віддавалась лавка, на який час і якими товарами можна було в ній торгувати. Дріб'язковим продавцям хліба, пирогів, калачів та інших продуктів необхідно було мати лише друкований дозвіл за підписом командира поселеного ескадрону і командира поселених і резервних ескадронів [7].

В тих районах, де військові поселенці займалися продажем хліба, худоби та інших товарів як в межах округу, так і на торгах і ярмарках в сусідніх селищах, передбачалось повідомляти комітет полкового управління про кількість проданих товарів і вартість їх реалізації. Проте, це правило стосувалось не тільки тих, хто вів постійну торгівлю, але й розповсюджувалось взагалі на всіх військових поселенців. Навіть при продажі на торгах своєї продукції, заради покупки речей необхідних для господарства (сіль, різний посуд, свічки, дьоготь та інше), поселенцю необхідно було звертатися до комітету полкового управління [8]. Тому ця міра була обтяжливою як для самих військових поселенців, які повинні були при вслякій дріб'язковій операції з'являтися до комітету полкового управління і витрачати на це багато часу, оскільки сам комітет був обтяжений розглядом цих маловажливих заяв. Договір на перевезення товарів і продуктів також заключався в комітеті полкового управління і фіксувався в журналі з усіма його умовами, а військовий поселенець одержував документ на право заняття цим видом діяльності, в якому вказувався її точний термін.

„Правилами...” не обмежувалась в округах військового поселення торгівельна діяльність і приватних промисловців. Право цих осіб на заняття

торгівлею також визначалось дозволом полкового комітету (з зазначенням виду торгівлі, її часу і місця). За таке право приватний торговець вносив плату за договором з комітетом полкового управління, яка прираховувалась до позикового грошового капіталу військових поселень. При цьому обмежувалось право приватних торговців вступати в ділові стосунки з військовими поселенцями, зокрема, вони не могли одержувати фінансову підтримку від останніх і самі не мали права виступати в ролі кредиторів поселенців. В разі порушення цих правил покарання отримували обидві сторони: приватний підприємець – в громадському суді, а військовий поселенець – в окрузі за рішенням полкового комітету.

Дозвіл на торгівлю та інші види занять видавався, як правило, на два роки а потім, за обстеженням стану поселенського господарства, він або продовжувався, або ні. В разі занепаду господарства торгова діяльність військовому поселенцю більше не дозволялась [9]. Це було викликано тим, що керівництво поселень намагалося зберегти господарство поселенця в хорошому стані, не допустити його погіршення і утримувати постійно його таким, щоб воно виконувало в повній мірі покладені на нього обов'язки.

Дозволяючи займатися поселенцям торгівельною діяльністю, законодавство передбачало і надання їм допомоги в разі необхідності. Так, поселенець, що займався торгівлею, міг одержувати кредит із позикового грошового капіталу. Позики на торгівлю не обмежувались в своїх розмірах, але вони визначались тільки комітетом полкового управління „згідно стану і торгівельним підприємствам кредиторів” [10]. Видавались торгові позики лише тим військовим поселенцям, які мали друкований дозвіл на ведення торгівлі. При цьому, комітет полкового управління ніс відповідальність, якщо одержувач позики був не в спроможності повернути взяту ним суму. Позики для торгівельних обігів надавались під проценти (6% на кожен отриманий карбованець позики), які вираховувались зразу під час видачі потрібної поселенцю грошової суми [11]. Проте ситуація залежала від конкретного випадку в кожному окрузі Слобідсько-Українського військового поселення і коли можливості позикового

грошового капіталу були обмежені, поселенець міг одержати відмову на видачу кредиту для торгівельної діяльності.

Уряд Миколи 1, реформуючи військові поселення наприкінці 20-х рр. XIX ст., зняв ряд обмежень і розширив права поселенців в торгівлі і відхідництві. Це не забарилось позначитися на збільшенні кількості прохань про відкриття ярмарків і укладення підрядів на постачання сільськогосподарських продуктів різним установам. В березні 1828 р. імператор дозволив поселенцям безмитно торгувати сільськими виробами і життєвими запасами власного виробництва поза округами свого поселення оптом і в роздріб [12]. Наказом начальника Головного штабу Його Імператорської Величності по військовому поселенню від 23 травня 1829 р. військовим поселенцям, що торгували за дозволом від березня 1828 р. і мали деякі труднощі в реалізації своїх товарів, дозволялось „торгувати ними в торгових установах, в містах і містечках, але не самим особисто, а через довірених осіб, бо така постійна торгівля відволікала б військових поселенців від господарських занять – прямих їхніх обов’язків” [13]. Довірені особи поселенців зобов’язувались мати свідоцтва, які встановлювались гільдійським положенням, і дотримуватись всіх правил, що відносились до них за даним документом. В разі порушення визначених правил поселенці і їхні довірені підлягали штрафним санкціям.

Аналізуючи законодавчі акти, присвячені торгівельній діяльності військових поселенців, можна зробити висновок, що поселенці мали право вести торгівлю не тільки в межах округу, але і поза його і могли в повній мірі користуватися її результатами без будь-яких відрахувань на користь держави. Але дріб’язкова регламентація військовопоселенської системи, безумовно, не могла не відбитися на розвитку торгівлі в округах поселень. Військовий поселенець був позбавлений права вільного вибору роду занять, не міг вибирати ту чи іншу галузь сільськогосподарського виробництва, яку б вважав більш вигідною, оскільки він в першу чергу повинен був займатися землеробською працею. Також поселенці, виконуючи значні громадські роботи,

були лімітовані в часі, а сам процес одержання дозволу на право ведення торгівлі, виконання всіх формальностей, пов'язаних з оформленням паперів, забирав багато часу, що, безперечно, впливало на відношення поселенців до торгівлі. До того ж, виконання обов'язків по забезпеченню діючих ескадронів продуктами харчування і фуражу і поповненню запасів хлібних магазинів позбавляло поселенців значної частини виробленої продукції, яку б вони могли в іншій ситуації реалізувати на ринку.

Проте повністю зупинити процес залучення поселенського господарства до ринкових відносин ані суворий режим, ані дріб'язкова регламентація життя військових поселень не могли. Розвитку торгівлі сприяв і той факт, що обов'язки поселенців були чітко визначеними. Знаючи, яку частку виробленого продукту поселенець повинен віддати державі, він міг розрахувати обсяг своєї товарної продукції. Обсяг продукції, що надходив від господарств на ринок, значною мірою залежав від стану і можливостей господарства, від врожайності хліба, фуражних культур і трав. Джерела свідчать, що окремі господарства поселенців мали значні прибутки від торгівельної діяльності і промислів.

Так, наприклад, широкого розповсюдження серед поселенців Слобідсько-Українського військового поселення отримало заняття чумацьким промислом. У вільний від роботи час вони вивозили з Кримських озер сіль і продавали її в містах Чугуєві і Харкові, а також у великих селищах на ярмарках. Кількість поселенців, що займалися цим промислом була різною в полках. Так, наприклад, 1829 р. в Білгородському полку (2-га уланська дивізія) вивозили і продавали сіль 42 чоловік і заробили на цьому 4770 руб., в Борисоглібському – біля 50 чоловік і отримали 10543 руб., в Серпухівському – 7 чоловік заробили майже 3 тисячі руб. і в Чугуївському – 12 чоловік заробили 3750 руб. [14]. Всього ж у 2-й уланській дивізії чумацьким промислом в 1829 р. займалося 110 чоловік, які мали за це 22225 руб. [15]. В 1829-1931 рр. від продажу солі кожен поселенець 2-ї уланської дивізії отримував, в середньому, до 70 руб. з розрахунку на пару волів [16].

Деякі військові поселенці перевозили з Дону солону рибу, яку вони реалізовували оптом і в роздріб на ярмарках і базарах. Обсяг торгівлі цим продуктом також був різним по військовим округам: від 1260 руб. у Білгородському уланському полку, до 3750 руб. у Чугуївському уланському полку. Щорічно ж обсяг торгівлі солоною рибою в округах Слобідсько-Українського військового поселення складав 7000-7500 руб. [17]. Також, поселенці, що мешкали в селищах по річці Донець, займалися продажем свіжої риби. В цьому регіоні рибальство складало одну із постійних статей прибутків поселенського господарства.

Великого значення серед військових поселенців мала торгівля продуктами тваринництва і живою худобою. Із продуктів тваринництва найбільшим попитом на ринку користувались тваринне масло, сало, м'ясо, молоко, вовна і шкіра. Серед худоби найбільшим був попит на робочих волів, оскільки саме вони використовувались як основна тяглова сила на Слобожанщині. Також військові поселенці торгували рогатою худобою, вівцями і кінями. Займалися вони і перепродажем худоби зі сторони. Так, наприклад, тільки в округах 2-ї уланської дивізії 1829 р. торгівлею продуктами тваринництва й худобою займалися майже 50 поселенців, а її об'єм досягав 122,5 тис. руб. [18].

Значною для військових поселенців була торгівля пасками (кушаками), які вироблялись з фарбованої різними кольорами овечої вовни. Ця галузь була найбільш розвинута в окрузі Чугуївського уланського полку. Вона була тут такою значною тому, що нею займались майже всі жінки, переважно в м. Чугуєві і селищі Коробочкіні. Паски продавались на ярмарках у м. Харкові і в повітових містах та селах, а щорічний обіг цієї торгівлі досягав 150 тис. руб. [19]. Також поселенці торгували красним товаром, що складався із сукна, шовкових і паперових тканин, різних хусток та інших речей. Цим видом торгівлі займалися близько 20 чол., а її щорічний об'єм складав понад 45 тис. руб. [20].

Деякі поселенці в Слобідсько-Українському військовому поселенні займались продажем смоли і дьогтю. Цим займалися 25-30 чол., а торгівельний обіг складав біля 18 тис. руб. [21]. Займалися поселенці і продажем на ярмарках та базарах гарячого вина. Так, тільки в 1828-1829 рр. в окрузі Білгородського уланського полку цим займалися 76 чол., з об'ємом торгівлі в 6860 руб. [22]. Заможні поселенці інколи викупали лавки, що були власністю округу поселення, в яких торгували бакалійними товарами (мука, крупи, перець, чай та інші продукти). Всього ж, тільки у 2-й уланській дивізії на початок 1830 р. було 4 таких лавки, з товарообігом на суму понад 10 тис. руб. [23].

Через сприятливі кліматичні умови військові поселенці мали можливість, займаючись овочеводством, одержувати додаткові прибутки від реалізації овочів і різних городніх рослин. Реалізація поселенцями овочів складала по військовим округам поселених дивізій від декількох до 10-ти тисяч руб. Займалися поселенці також торгівлею садковими фруктами і лісовими сушеними грушами. Обіг цієї продажі залежав від врожайності і сприятливих погодних умов. Саме в такі роки товарообіг в військових поселеннях досягав 20-25 тис. руб. [24]. В округах поселення було розвинуто і бджільництво. Заможні поселенці мали по декілька десятків вуликів. Продукт, який одержували з такої кількості вуликів, задовольняв з лишком потреби господарства, а залишки надходили на ринок. На Слобожанщині віск і мед користувалися підвищеним попитом на ярмарках і базарах.

Також, в м. Чугуєві і у великих селищах, де були розташовані ескадронні штаби, військові поселенці займались різними видами ремісництва, переважно ковальським, робили ножі, землеробські знаряддя та інші господарські речі. Хоча точно не можна визначити обіг товарів цих видів діяльності поселенців, але інколи він досягав 20 тис. руб. [25].

Обсяг роздрібної торгівлі поселенців, що не займалися спеціально цією діяльністю, як правило, був невеликий. Торгівля товарами і продуктами власного виробництва, які одержували в господарстві, не могла бути великою, оскільки господарство ще в певній мірі зберігало свій напівнатуральний

характер. Основна маса продукту йшла на власні потреби, крім того, господарство мало надавати продовольство і фураж діючим ескадронам. Після введення громадської оранки і розподілу землі в округах, обсяг торгівлі, безумовно, зріс, оскільки поселенець одержував можливість більшу частину вирощеного і виробленого продукту реалізовувати на ринку.

Наведені дані по обсягам прибутків поселенців від торгівельних операцій дозволяють говорити про досить відчутні прибутки, які одержували військовопоселенні господарства від такої діяльності. Поселенець міг використовувати ці засоби як для власних потреб, так і для розширення та зміцнення свого господарства. Окремі поселенці за рахунок занять торгівлею і промислами мали значні капітали. Так, за даними інспекторського огляду 1829 р., в окрузі Білгородського уланського полку 2 хазяїна мали товарообіг на суму до 4500 руб. кожен [26]. В окрузі Борисоглібського уланського полку в 3-му поселеному ескадроні Григорій Кирилов вів торгівлю на суму майже в 15 тис. руб., а в 2-му поселеному ескадроні Андрій Оньшанський – на 1200 руб. В Серпухівському уланському полку заможними торговельниками були “інвалід” унтер-офіцер Яків Попов, який мав товарообіг на суму 850 руб. на рік, і хазяїн Михайло Чистиків, у якого він був на 700 руб. [27]. Проте у більшості військових поселенців, які займалися торгівлею і промислами, торгівельні обіги були невеликі, в середньому від 100 до 300 руб.

Безумовно, прибутки від промислів і торгівлі не були постійними, вони багато в чому залежали від розміру посівних площ хліба, круп'яних і фуражних культур і рівня їхньої урожайності, від поголів'я худоби в господарствах поселенців, тобто від рівня їхнього економічного стану. Обсяг торгівлі по округах поселених полків і навіть по дивізіях, теж не був постійним і однаковим. Так, за даними дивізійних і інспекторських звітів, тільки в округах 2-ї уланської дивізії торгівлею і промислами на 1829 р. займалось 370-400 чол., а їхній товарообіг складав понад 460 тис. руб. [28].

Створивши військові поселення, уряд розумів, що їх неможливо повністю ізолювати від зовнішнього світу і тому на території військових округів, крім

державних магазинів, були відкриті ярмарки, куди з'їжджалися купці, міщани і представники інших станів зі своїми товарами. На цих ярмарках торгівля велась як привізними товарами, так і товарами, виробленими в поселенських господарствах. В обмін на свою продукцію поселенці на ярмарках і базарах могли придбати мануфактурні, бакалійні, галантерейні, залізні, красні і крамарські товари, фаянсовий і скляний посуд, землеробські знаряддя, чоботарські і теслярські вироби та інші види товарів.

Відомості про ярмарочну торгівлю надають певну характеристику розвитку товарно-грошових відношень в округах Слобідсько-Українських військових поселень. У великих селищах влаштовувалось по декілька ярмарків на рік. Так, наприклад, 1828 р. в окрузі Білгородського уланського полку, в селищі Артемівському проводилось 3 ярмарки, в сел. Юрченковому – 2, в слободі Базаліївка – 2, в слободі Печеніги – 4 ярмарки; в окрузі Чугуївського уланського полку, в м. Чугуєві – 7; в окрузі Серпухівського уланського полку, в слободі Балаклеї – 5; в окрузі Катеринославського кірасирського полку, в слободі Сватова Лучка – 6 ярмарок; в окрузі Астраханського кірасирського полку, в слободі Новотроїцьком – 3; в окрузі Глухівського кірасирського полку, в слободах Кабанця, Міловатка і Містки – по 3 ярмарки на рік в кожній [29]. Всього, тільки у 1828 р., в округах Слобідсько-Українського військового поселення було проведено 68 ярмарок із загальним товарообігом майже 700 тис. руб. сріблом [30]. Але нажаль, на цих ярмарках в основному відбувалося перекупування товарів поміж самих поселенців. Все це свідчило про слабкість розвитку товарно-грошових відносин в округах кавалерії, де натуральні повинності поселенців не дозволяли швидко руйнувати рамки натурального господарства.

Про збільшення торгівельної діяльності серед військових поселенців говорить те, що кількість ярмарок з кожним роком збільшувалась, про що свідчать розпорядження Штабу Окремого корпусу військових поселень про відкриття нових ярмарків на території військових поселень. Так, тільки у 1831-1832 рр. в Слобідсько-Українських військових поселеннях було відкрито 19

нових ярмарків [31]. Але в більшій мірі була розвинута дрібнооптова торгівля продуктами хліборобства і тваринництва, а річні обіги ярмарків, які існували в округах кавалерії були невеликі (див. табл. 1). Географія руху товарів також не була широкою і обмежувалась прилягаючими губерніями (Слобідсько-Українська, Курська, Катеринославська, землі Війська Донського) і крупними торгівельними центрами (Харків, Курськ, Миколаїв).

Таблиця 1.

Основні показники ярмарочної торгівлі в округах 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу 1830-1831 рр. [32].

Округ поселення полку	Кількість ярмарок	Товарообіг (тис. крб.)	Найменування товарів
2-ї уланської див.	Білгородського	34	Худоба, сіль, риба, бакалія, шкіра.
	Чугуївського	7	Тканні паски, сало худоба, фрукти.
	Борисоглібського	5	Худоба, сіль, риба.
	Серпухівського	5	Худоба, кінна зброя, бакалія, дьоготь.
2-ї кірасирської див.	Катеринославського	16	Хліб, худоба, вівці, мед.
	Глухівського	18	Худоба, вівці, хліб, дьоготь, мед.
	Астраханського	11	Хліб, худоба, вівці, мед.
	Псковського	16	Хліб, худоба, мед.

Таким чином, можна констатувати, що торгівля в Слобідсько-Українських військових поселеннях мала певне значення для військовопоселенського господарства і в основному збереглися всі ті напрямки її розвитку, які існували ще до створення військових поселень. Проте, оцінюючи стан торгівельної діяльності поселенців в перші 15 років існування військових поселень, необхідно відзначити загальний регрес в порівнянні з періодом, що передував їхньому створенню. Падіння товарності більшості господарств вело до значного скорочення торгівлі, що в свою чергу, було

наслідком урядової політики (особливо на першому етапі існування військових поселень 1817-1827 рр.) по обмеженню несільськогосподарських занять поселенців, які нібито заважали реалізації головних завдань військових поселень – підготовці армійського резерву. Деякий підйом торгівельної діяльності поселенців почався після реформування військових поселень в 1826-1827 рр. Після введення громадської оранки і зняття ряду обмежень в торгівлі дещо зросли її обіги, але вони ледве змогли досягти рівня 1817 р. – року введення військових поселень в Слобідсько-Українській губернії.

Джерела та література:

1. Липовская Т.Д. Социально – экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982; Ячменихин К.М. Новгородские военные поселения в 1816 – 1831 гг. (Административно- хозяйственная структура). Дис... канд. ист. наук. – М., 1985; Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817 – 1832 гг. (Административно-хозяйственная структура). Дис... канд. ист. наук. – М., 1990; Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 37.
3. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 101 зв.
4. Там само. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 162-163.
5. Там само. – Арк. 163 зв.
6. Там само. – Арк. 164-164 зв.
7. Там само. – Арк. 164 зв.-165.
8. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 6.
9. Ячменихин К.М. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура). – Дисс... докт. ист. наук. – М., 1993. – С. 387.

10. ЦДІАК України. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 11. Арк. 167-168.
11. Там само. – Арк. 168 зв.
12. Ячменихин К.М. Военные поселения в России... - С. 391.
13. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1453. – Арк. 11 зв.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4-6, 8-9 зв, 11-11зв.
15. Там само. – Арк. 13-14 зв.
16. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 3.
17. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4 зв, 5 зв.
18. Там само. – Арк. 4, 5 зв, 9-9 зв, 13-14; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 15.
19. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 5.
20. Там само. – Арк.. 4-5 зв, 13-14; Спр. 441. – Арк. 2-5.
21. Там само. – Спр. 226. – Арк. 4 зв, 5 зв, 9-9 зв, 11.
22. Там само. – Арк.. 4-4 зв.; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 15-20.
23. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4-5, 9-9 зв, 13-14; Оп. 3. – Спр. 36. – Арк. 6-8 зв.
24. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 5 зв, 13 зв.
25. Там само. – Арк. 5 зв-6, 13-14; Спр. 185. – Арк. 7-12; Оп. 3. – Спр. 36. – Арк. 6.
26. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4.
27. Там само. – Арк. 8-11 зв.
28. Там само. – Арк. 13-14; Спр. 441. – Арк. 5-12; Оп. 3. – Спр. 36. – Арк. 4-10 зв.
29. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 19-19 зв, 50-53 зв, 56, 58, 60.
30. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 3. – Спр. 36. – Арк. 4-10 зв.
31. Там само. – Ф. 1322. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2; Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 4-6 зв; Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 2-2 зв, 9-9 зв, 13-13 зв; Спр. 443. – Арк. 1-1 зв.
32. Ячменихин К.М. Военные поселения в России... - С. 625.